

КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ В КОНТИНЕНТАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

О.В. Мішалова

«Континентальна філософія» представляє собою узагальнений термін для позначення всієї сукупності різноманітних філософських напрямків, рухів, шкіл і течій, що переважали на Європейському континенті (зокрема, у Франції і Німеччині) з часів І. Канта. Поняття континентальної філософії увійшло до наукового обігу в середині ХХ ст. і використовується, перш за все, для протиставлення і розрізнення з аналітичною філософією, яка є домінуючим філософським напрямком в англослов'янському світі. На сьогодні континентальна філософія охоплює такі школи і напрямки як герменевтика, феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм і постструктуралізм, постмодернізм, критична теорія Франкфуртської школи, психоаналіз, неомарксизм та ін.

Континентальна філософія має давню історію дослідження гуманітарного пізнання, його природи та особливостей. Ці дослідження значною мірою спираються на такі специфічні риси гуманітарного пізнання як істотний зв'язок з соціокультурними чинниками; широке застосування інтерпретаційних методів дослідження, які виступають в якості провідного прийому прирощення знання; дослідження знаково-символічного матеріалу за допомогою семіотичних методів; діалогічність, що логічно витікає з текстуальної природи гуманітарного пізнання; аксіологічна складова (див.: [11, с. 9]).

При цьому переважна більшість філософських течій і шкіл континентальної філософії підкреслює специфіку самого предмету гуманітарного пізнання — людину і результати її творчої діяльності. М.В. Попович, порівнюючи дослідження людини та її соціокультурного середовища з дослідженням тваринного світу, наголошує, що:

вивчення людини повинно принципово відрізнятися від вивчення поведінки будь-якої комахи усвідомленням того, що об'єктом у даному випадку є такий самий суб'єкт, спробою зрозуміти його, тобто в кінці кінців не дивитися на нього як на об'єкт, а намагатися увійти з ним в діалог, встановити взаєморозуміння, — навіть якщо це у переносному сенсі, навіть якщо «співрозмовник» належить минулому і не може відповідати [13, с. 12].

В якості безпосереднього предмету дослідження гуманітарних наук континентальна філософська традиція найчастіше визначає текст (письмовий або усний) — первинну даність гуманітарних дисциплін загалом [5, с. 473], розглядаючи останній не просто в якості безликого і стійкого прояву знання, але й у більш розширеному розумінні — як універсальну форму заявлення людини про себе. Таким чином, текст обертається власним запереченням, виходить за свої межі, не являє собою суто лінгвістичну сутність, а представляє певний феномен культури, який вимагає контекстуального та полідисциплінарного аналізу [9, с. 28]. Зазначена тенденція чітко відображена в думці М.М. Бахтіна про те, що будь-який «людський вчинок є потенціальним текстом і може бути зрозумілим (як людський вчинок, а не фізична дія) лише в діалогічному контексті свого часу (як репліка, як смислова позиція, як система мотивів)» [5, с. 478].

Специфіку текстів у власному сенсі слова або оповідних текстів, на думку Б.О. Парахонського, необхідно вбачати в тому, що вони не залежать від тієї предметної або комунікативної ситуації, в якій вони безпосередньо вимовляються. Організація цього типу текстової реальності побудована таким чином, що вона сама моделює свій контекст, свій загальний смисл, у відповідності з яким осмислення отримує кожен окремих елемент. Під контекстом розуміються ті можливості утворення смислу, які отримують реалізацію лише на рівні тексту. Контекст не існує сам по собі як певний континуум смислів, а лише у співвіднесенні з самим текстом як системою дискретно організованих смислів. Через дійсність тексту можуть бути вгадані чи прояснені інші контекстуальні можливості, що б могли реалізуватися та про які взагалі нічого не було б відомо без даного тексту. Розуміння в зазначеній ситуації представляє собою з'ясування співвідношення тексту (або певної реалізованої можливості) до його контексту (кола нереалізованих можливостей) [12, с. 131-132].

В межах континентальної традиції дослідженням питань філософії історії, зокрема — проблеми історичного наративу, переважно займалися представники герменевтики, структуралізму і постструктуралі-

зму, наступники школи «Анналів», прихильники «соціальної історії», «нової історичної науки» та історії соціальних понять.

Загальновизнаною для всієї континентальної наративної філософії можна вважати тезу про принципову єдність історії (як письма) та літератури. Ця теза значною мірою спирається на відповідну концепцію Аристотеля, який стверджував, що:

завдання поета — говорити не про те, що було, а про те, що могло би бути, будучи можливим завдяки ймовірності або необхідності. Історик і поет різняться не тим, що один пише віршами, а інший прозою (оскільки і Геродота можна перекласти віршами, але твір його все одно залишиться історією, у віршах чи у прозі), — ні, різняться вони тим, що один говорить про те, що було, а інший — про те, що могло би бути. Тому поезія більш філософична і серйозніша, ніж історія, оскільки поезія більше говорить про загальне, історія — про одниничне [1, с. 654].

У дусі такого підходу П. Рікер, наприклад, говорить про структурну єдність історіографії та художньої літератури, визначаючи межі «царства» наративу від простої поеми до всезагальної історії. Ставлячи собі за мету побудову поетики історіографії, П. Рікер відроджує для філософії історії давнє поняття поетики, розуміючи під нею «виробництво», «конструювання», тобто створення історії, історичного наративу [15, с. 13, 33, 44]. Р. Барт наголошує на оповідному тексті (що має певну структуру) як універсальному явищі і зазначає, що «у світі немає людини, яка б змогла побудувати (породити) ту чи ту оповідь без опори на імпліцитну систему вихідних одиниць та правил їх поєднання» [3, с. 388]. За П. Веном, історія являє собою «роман, заснований на реальних подіях», розповідь, викладення. На зразок роману, історичний нарратив (історія) розбирає, спрощує, організовує, вміщує ціле століття на одній сторінці. П. Вен сміливо стверджує, що історія взагалі є не наукою, а мистецтвом, спрямованим на формування певного досвіду. Постійні надії на те, що колись історію можна буде довести до справді наукового рівня, на його думку, викликані тим фактом, що вона містить в собі безліч ідей загального плану та приблизних закономірностей [6, с. 6-8, 192]. З точки зору А. Про, написання історії завжди залишатиметься мистецтвом, оскільки «історія не може обходитися без роботи літературного характеру, яка, звичайно, має риси особливого жанру» [14, с. 293].

Необхідно підкреслити, що континентальна філософська традиція доволі розширено тлумачить поняття літератури. Так, відповідно до позиції Г.-Г. Гадамера, зовсім не випадково поняття літератури поєднує у собі не лише літературні твори мистецтва, але й усю літератур-

ну традицію в цілому. Спільність між всіма літературними творами проявляється тією мірою, якою мовна форма сприяє здійсненню змістового значення, що має бути висловленим. Г.-Г. Гадамер наголошує на феномені літератури, яка виступає точкою перетину мистецтва і науки [7, с. 293]. Також не випадковим, на його думку, є той факт, що великі твори словесного мистецтва характеризуються виходячи з їх письмової природи. Ототожнюючи таким чином «літературність» з «написанням», він говорить про певного роду ідеальність (Idealität) у платонівському розумінні будь-якого тексту [8, с. 87-88]. Писемність, за Г.-Г. Гадамером, являє собою абстрактну ідеальність мови, яка, у свою чергу, становить «досвід світу». Тому «пере-дане» у письмовій формі є сучасним для будь-якої сучасності [7, с. 453-456, 508]. Письмовий текст (література), таким чином, значно випереджає мову. Література, хоча й представляє собою твір художньої словесності, виступає в даному випадку первинним текстом, що випереджає будь-яке своє звукове втілення [8, с. 89].

Р. Барт йде далі і пропонує ототожнення мови і літератури, під якою він розуміє привілейований спосіб передачі оповідних повідомлень. На його думку, оскільки мова всюди супроводжує дискурс, відіграючи роль дзеркала, в якому відображується структура дискурсу, то можна говорити про літературу як своєрідну мову, що визначає умови існування самої мови [3, с. 391].

Віднесення історичного письма до більш широкого поняття літератури зумовило ряд особливостей континентальної наративної філософії історії у розумінні історичного наративу, його будови та функцій. *Першою* і основною рисою більшості континентальних теорій історичного наративу стала поглиблена увага до дослідження і розробки поняття «інтриги» як організуючого механізму смислової структури історичної оповіді. Необхідно зазначити, що прообразом інтриги виступає античний «*mythos*» — «сказання», що являє собою «поєднання подій» і становить найважливішу частину трагедії, є її початком та «душею» за Аристотелем [1, с. 651].

П. Вен наголошує на перевазі використання слова «інтрига» у дослідженні будови історичного наративу, оскільки таким чином привертається увага до того, що предмет вивчення історика є так само продуктом людської діяльності, як драма чи роман. П. Вен порівнює інтриги з маршрутами, які історики намічають на свій розсуд на достатньо об'єктивному подієвому полі історії і зазначає, що, по-перше, вказане поле можна ділити до нескінченності, так як воно не складається з подієвих елементарних часток; по-друге, жоден історик не

описує всього поля в цілому, оскільки маршрут повинен бути вибірко-вим і не може проходити всюди; по-третє, жоден з маршрутів не є істинним і не становить собою «Історії» [6, с. 47-48].

З точки зору А. Про, історія є вичленовуванням інтриги, яка формулюється питаннями історика. Питання дослідника структурують історичний матеріал, тому визначення інтриги означає окреслення теми дослідження. Інтрига, таким чином, є певною конфігурацією [14, с. 251-257]. «Синтезом різнорідного» та принципом впорядкування називає інтригу П. Рікер. На його думку, остання, здійснюючи конфігуруючий акт, утворює композиційну єдність історичного нарративу. П. Рікер наголошує на терміні «конфігурація» на протигагу терміну «структура», оскільки перший дозволяє підкреслити динамічний характер зав'язування інтриги. Аристотелівський «mythos» перекладається також ним як «зав'язування інтриги» (*mise en intrigue*) [17, с. 24].

У той же час Р. Барт з позицій структуралізму (для якого поняття тексту є апріорним [9, с. 36]) порівнює складність будови оповідного тексту зі складністю органіграми. Розповідь (оповідь), на його думку, виступає послідовністю безпосередньо та опосередковано взаємопов'язаних, що постійно нашаровуються. Джерело будь-якої сюжетної послідовності міститься не в спостереженні над дійсністю самій по собі, а в необхідності видозмінення і подолання найпершої даної людини форми — форми повтору. За своєю суттю сюжетна послідовність представляє собою цілісність, всередині якої неможливі будь-які повтори. Розповідь не наслідую, а створює певну смислову реляційну впорядкованість [3, с. 420-422].

В даному контексті П. Рікер цікаво продовжує гадамерівську ідею «перед-знання» як основи традиції та історії. Відповідно до позиції Г.-Г. Гадамера, «не історія належить нам, а ми належимо історії» [7, с. 329]. Буття у світі, з точки зору нарративної теорії, є буттям у світі, позначеному мовною практикою. Тому зрозуміти історію означає зрозуміти одночасно мову «дій» і культурну традицію, в якій формується типологія інтриг [15, с. 99, 71].

Таким чином, під інтригою в історичному нарративі розуміють певну смислову структуру, яка зумовлює його вибіркочу та організовуючу сутність в цілому, перетворюючи на засіб формування і збереження історичного знання.

Другою визначальною рисою континентальних філософських концепцій історичного нарративу є намагання пов'язати розуміння і пояснення в історичній оповіді. Так, наприклад, П. Вен наголошує на зв'язку за допомогою інтриги пояснення та розуміння в історичному

нарративі. Пояснити — означає для історика «показати розвиток інтриги, зробити його зрозумілим». Тому в історичній науці краще використовувати слово «розуміння» замість «пояснення». Історик робить зрозумілими інтриги [6, с. 94]. Вен критикує поділ історії на «оповідну» і «пояснюючу» зі звинуваченням першої в ненауковості. На його думку, таке розгалуження є ілюзією, зумовленою нерозумінням історичного номіналізму. Будь-яка історія є нарративом (оповіддю). Прогрес історії як науки — не в тому, щоб перейти від оповіді до пояснення (кожна оповідь пояснює), а у тому, щоб просувати оповідь (нарратив) в межі не-подієвого [6, с. 115-116]. Механізм пояснення, на думку П. Вена, міститься в структурі сюжету, який обирає історик.

Факти існують не окремо один від одного, а мають об'єктивний взаємозв'язок; історик вільний у виборі історичного сюжету, але в середині обраного сюжету факти та зв'язки між ними є тим, чим вони є [6, с. 42].

За П. Рікером, значним внеском нарративної теорії є усвідомлення того, що власне історична якість історії зберігається завдяки зв'язкам (якими б прихованими і тонкими вони не були), що як і раніше поєднують історичне пояснення з нарративним розумінням, всупереч епістемологічному розриву між ними [15, с. 261]. Історія від початку до кінця — запис. З цієї точки зору архіви являють собою перше письмо, з яким зіштовхується історія перш ніж сама стає письмом за типом літературної писемності. Тим самим «пояснення — розуміння» міститься між двома видами писемності, «від самого її „верхів'я“ до низин: воно вбирає в себе енергію першого і випереджає енергію другого» [16, с. 193].

А. Про говорить про «нарративне пояснення», наголошуючи на тому, що розповідати — вже означає пояснювати. Наратив може включати в себе пояснення через причинно-наслідкові зв'язки або наміри, а також містити аргументацію. Інтрига як конфігурація, забезпечуючи зв'язність і несуперечливість, дозволяє зрозуміти, як в завершеному історичному творі поєднуються різноманітні рівні пояснення.

Історія завжди залишається розповіддю; а те, що називається поясненням — не більше, ніж спосіб, за допомогою якого розповідь вбудовується до зрозумілої читачу інтриги [14, с. 259, 264].

Третьою специфічною рисою концепції історичного нарративу в межах континентальної філософії історії є спроба подолання характерного для неї протиставлення подієвої і структурної історій. А. Про, наприклад, наголошуючи на розумінні інтриги як принципу конструювання пояснення, робить цікавий епістемологічний висновок: оскільки

конструйований істориком об'єкт знаходиться в динаміці, то інтрига, у тому числі й хронологічна, присутня навіть в описі структури. Отже, будь-яка історія є оповідною, тому що вона завжди включає у себе певну зміну. Згідно з А. Про, можна говорити про оповідність в поясненні структур, оскільки опис внутрішньої єдності чи аналізу структури передбачає певну інтригу [14, с. 261-262]. Таким чином, А. Про вирішує характерну для «школи Анналів» проблему протиставлення події і структури в історичному дослідженні, подієвої та структурної історії. Вони вже не асоціюються з двома різними порядками речей — політичними, з одного боку, і соціально-економічними — з іншого, кожен з яких визначав би собою спосіб викладення. Подією є все, що відбувається і змінюється на будь-якому рівні дійсності [14, с. 264].

Слід зазначити, що критика ототожнення історії-оповіді з політичною або подієвою історією була розпочата ще П. Рікером у своїй відомій роботі «Час і розповідь» (1998), де він підкреслював, що поняття розповіді ніколи не обговорювалося саме по собі. Справа обмежувалася лише побіжним запереченням історії-оповіді в дусі Л. Ранке [15, с. 120]. На думку Р. Козеллека, сама нарративна (оповідна) форма виконує інтегративну функцію, тобто сполучає і поєднує структури і події. «Оповідь та опис перехрещуються, а подія стає необхідною передумовою виявлення структури» [10, с. 154].

Досить різноманітно в межах континентальної філософії історії вирішуються питання референційності, істинності та об'єктивності історичного знання в межах нарративу, що можна розглядати в якості її останньої характерної риси. Так, за Р. Бартом, все «те, що відбувається в розповіді», в буквальному сенсі є нічим; а те, що в розповіді „трапляється“, так це сама мова, пригоди мови» [3, с. 422]. На його думку, історичний дискурс за своєю структурою становить ідеологічний уявний дискурс. Історик збирає не стільки факти, скільки означаючі їх, які він і організовує. Р. Барт звертає увагу на так званий парадокс історичного дискурсу: з одного боку, факти мають лише мовне існування, будучи елементами дискурсу, з іншого — все відбувається так, ніби вони є «кошіями» реальності. Історичний нарратив являє собою єдиний дискурс, референт якого розглядається як зовнішній щодо нього. Історичний дискурс не наслідuje реальність, а позначає її, стверджуючи «це було», створюючи таким чином ефект реальності [4, с. 438-440].

Р. Арон підкреслює, що події завжди сконструйовані істориком. В історичній розповіді ніколи не буває ні чистих подій, ні чистої феноменальної реальності, наявною є заміна конкретного визначенням числом висловлювань, які являють собою опис або встановлення того,

що відбулося. Таким чином, оповідь — це не відображення подій, а їх реконструкція чи реконституція, цілісність якої залежить від історика [2, с. 157-158].

П. Рікер висуває в якості критерію істинності історичну інтенціональність і принцип інтертекстуальності [15, с. 262].

Оповідь і будівля здійснюють один і той же вид запису, перший — в часовій протяжності, другий — у твердості матеріалу. Кожна нова будівля вписується у міський простір, як оповідь — у середовище інтертекстуальності [16, с. 209].

Однак, при цьому П. Рікер наголошує на важливості та необхідності критичної епістемологічної роботи історика, оскільки лише письмовий характер, розуміюче пояснення і документальні докази разом здатні підтвердити претензії історичного нарративу на істинність [16, с. 392].

П. Вен також зазначає, що, хоча історія і не є наукою, тим не менш вона має свої правила, які проявляються на рівні критики джерел. Опис історії є інтелектуальною діяльністю. Знання про минуле не представляють собою безпосередньої даності, історія є сферою, де немає місця інтуїції і можлива лише реконструкція, де раціональна впевненість поступається місцем фактичному знанню, джерело якого знаходиться поза свідомістю.

Історія — це книжкове поняття, а не екзистенціальне; вона являє собою інтелектуальну роботу з даними часового виміру [6, с. 20, 87-88].

На думку А. Про, об'єктивність в історичній науці у строгому сенсі є неможливою, тому скоріше варто говорити лише про відстороненість та безпристрасність чи відносну неупередженість. Істини історії виявляються відносними і частковими, оскільки, по-перше, об'єкти історії завжди беруться у контексті; по-друге, вони завжди конструюються, виходячи з певної точки зору, яка, у свою чергу, є історичною [14, с. 302].

В історії немає остаточної істини, оскільки немає остаточної історії: «Є лише часткові історії». Будь-яка істина співвіднесена з інтригою [14, с. 271].

Більш вільною є точка зору Ц. Тодорова, який вважав, що робота історика, як і будь-яка робота, що стосується минулого, полягає не лише у встановленні фактів, але й у відборі серед них найбільш показових та значимих з метою їх співставлення. Ця робота по відбору і співставленню фактів неминуче орієнтується на розшукування не істини, а блага (див.: [16, с. 126]).

Таким чином, підсумовуючи, слід зазначити, що концепції історичного наративу в континентальній філософії історії обґрунтовуються з позицій різноманітних методологічних шкіл і напрямків. Підкреслюючи спорідненість історії та літератури в широкому розумінні, наративні концепції континентальної філософії історії, по-перше, звертають увагу на структурну тотожність будови історичного і художнього літературного твору; по-друге, наголошують на «інтризі» як смисловій організуючій структурі історичного наративу; по-третє, встановлюють взаємозалежність за допомогою інтриги між поясненням та розумінням в історичній оповіді, вирішуючи питання розрізнення «пояснюючої» і «оповідної» історії; по-четверте, підкреслюють організуючу функцію наративної форми, яка вміщує в себе як подієву, так і структурну історію; по-п'яте, схиляються до когерентної теорії істини (інтертекстуальність як критерій), наполягаючи при цьому на обов'язковості і необхідності традиційних критичних процедур історичного дослідження. Історичний наратив в цілому розглядається як механізм і форма організації та засіб розуміння історичного знання.

Бібліографія

- [1] *Аристотель*. Поэтика // Аристотель. Сочинения в 4-х т. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 645-680.
- [2] *Арон Р.* Историческое объяснение // *Философия и общество*. — 2003. — № 4. — С. 156-192.
- [3] *Барт Р.* Введение в структурный анализ повествовательных текстов // *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: трактаты, статьи, эссе*. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — С. 387-422.
- [4] *Барт Р.* Дискурс истории // *Барт Р.* Система моды. Статьи по семиотике культуры. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. — С. 427-441.
- [5] *Бахтин М.М.* Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа // *Бахтин М.М.* Литературно-критические статьи. — М.: Худож. лит., 1986. — С. 473-501.
- [6] *Вен П.* Как пишут историю. Опыт эпистемологии. Приложение: Фуко совершает переворот в истории. — М.: Научный мир, 2003.

- [7] *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики. — М.: Прогресс, 1988.
- [8] *Гадамер Х.-Г.* Философия и литература // Философские науки. — 1989. — № 2. — С. 84-97.
- [9] *Касавин И.Т.* М. Бахтин и Ю. Лотман. У истоков коммуникативно-семиотического подхода к языку и сознанию // Философские науки. — 2007. — № 12. — С. 27-47.
- [10] *Козеллек Р.* Минуте майбутне. Про семантику історичного часу. — К.: Дух і літера, 2005.
- [11] *Кузнецов В.Г.* Герменевтика и гуманитарное познание. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
- [12] *Парахонский Б.А.* Понимание текста и эвристический функции слова // Понимание как логико-гносеологическая проблема. Сборник научных трудов. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 122-143.
- [13] *Попович М.В.* Понимание как логико-гносеологическая проблема // Понимание как логико-гносеологическая проблема. Сборник научных трудов. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 5-23.
- [14] *Про А.* Двенадцать уроков по истории. — М.: РГГУ, 2000.
- [15] *Рикёр П.* Время и рассказ: в 2 т. — М.; СПб.: Университетская книга, 1998. — Т. 1. Интрига и исторический рассказ.
- [16] *Рикёр П.* Память, история, забвение. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
- [17] *Рикёр П.* Повествовательная идентичность // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. — М.: КАМІ, 1995. — С. 19-37.

Надійшла до редакції 25 березня 2013 р.